

Késő középkori leírások Erdély-képe

A neves humanista, Aeneas Sylvius Piccolomini a táj iránti érzékenységben – magánemberként és a tudományos földleírás művelőjeként egyaránt – a 15. század legfontosabb tanúinak egyike.¹ Az elsők közt szerepelt, aki a táj nagyszerűségét nemcsak élvezte, hanem lelkesedve részletesen le is írta. Miután pápává választották, szabad idejét leginkább kirándulásokkal, vidéken tartózkodással töltötte, s utazásaiban még egyre jobban elhatalmasodó köszvénye sem akadályozta meg. Önéletrajzi munkájában, a *Feljegyzések kora nevezetes eseményeiről* című adat- és gondolatgazdag emlékiratában számos helyen merül el a felkeresett vidék szépségeinek részletes leírásában: csodálatát éppúgy kivívhatta egy-egy szép fekvésű város (pl. Spoleto, Tivoli), valamely jeles épület (pl. az orvietói dóm), mint a természet háborítatlan szépsége. 1462 nyarát például a sienai területen fekvő Monte Amiata fennsíkján álló régi monostorban töltötte. „Ha van egyáltalán olyan hely, amely édes árnyaival, ezüstös forrásaival, zöldellő fűvével és virágzó mezejével vonzza a költőket, hát ide minden bizonyonnyal eljönnek nyaranta, mert nem hisszük, hogy akár Cirra, akár Nysa lejtői foghatók lennének ehhez, ha mégoly sokszor emlegetik is őket a mítoszok” – írta feljegyzéseiben Pius pápa. Az egyházfőt az egész curia követte a hegyre, s bár az udvartartás nagyrészt a közeli városokban kapott szállást, a pápai hivatalok mindennapos tevékenysége bukolikusan idilli körülmények között folyt: „Meghatározott napokon átjöttek szignatúrára, amit a főpásztor a berekben végzett, hol ennek, hol annak a fának a tövében, édesen csörgedező patak partján ülve [...] Egy alkalommal épp a szignatúrárt végezte, amikor kutyák egy hatalmas szarvast vertek föl, mely ott hevert a közelben. Patáival és agancsával széthajigálta őket, majd sebesen a hegyekbe futott. Előfordult néha az is, hogy a bíborosokkal a gesztenyefák alatt tartott konzisztóriumot, vagy a követeket a mezőn fogadta ki-hallgatáson.”²

Aeneas Sylvius a korban használatos szinte valamennyi irodalmi műfajban jelentőset alkotott, így a humanisták által újralfelfedezett *laudatio*, illetve a geográfia műfajában is. Az utazás, az elérhető világ bejárásának, megismerésének vágya, a látottak írásba foglalása azonban természetesen nem a 15. században vette kezdetét, mint ahogy a földrajzi irodalom különböző műfajai sem ekkor alakultak ki. Már az ókorban készültek olyan geográfiai munkák, amelyek évezredes hatást gyakorolnak és gyakorolnak ismereteinkre. Az i. e. 1. században írta a görög földrajztudós, Sztrabón *Geographika* című munkáját. Az 1. században készült idősebb Plinius *Historia naturalis*, vagyis *Természettörténete* (a III–VI. könyv Európa, Ázsia, Afrika földrajzával), a 2. században Ptolemaiosz *Geographiája*, a 3. században pedig megszületett a Plinius munkáját kommentáló, kiegészítő Solinus *Collectanea rerum memorabilium*, azaz *Tudni való dolgok gyűjteménye* című összeállítása. Az alapvető földrajzi, népismereti leírások némelyike nem önálló munkaként, hanem valamilyen történeti munka részeként készült: közülük a legismertebbnek számít az 5. századi hispániai írónak, Orosiusnak az ismert világról készített leírása: *Historiae adversus paganos (Történelem a pogányok ellen)* vagy Julius Caesar a gallokról írt ismertetése (*De bello Gallico*).

A Római Birodalom felbomlása alaposan megváltoztatta az utazási lehetőségeket, átalakította az utazási szokásokat, a görög, római szerzők által közvetített ismeretek azonban évszázadokkal túléltek a történelem változásait. A középkori szerzők, ha egy országot vagy népet

¹ Jacob Burckhardt: *A reneszánsz Itáliában*. Bp. 1978. 180–182. Életére az újabb irodalomból lásd elsősorban: Gioacchino Paparelli: *Enea Silvio Piccolomini. L'umanesimo sul soglio di Pietro*. Longo Editore – Ravenna 1978.

² II. Piusz pápa *feljegyzései* II/1–2. Fordította Bellus Ibolya, Boronkai Iván. Bp. 2001. (Történelmi források II.) 372–373.

akartak ismertetni, továbbra is a jól ismert klasszikusokhoz fordultak segítségért: a kora középkor egyik legtekintélyesebb tudósa, a 8. század elején élt Beda Venerabilis *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* (*Az angol nép egyháztörténete*) című munkájában fő forrásként éppúgy Pliniust, Solinust és Orosiust használta, mint hét évszázaddal később, 1410-ben a párizsi hittudós Pierre d'Ailly, a híres *Imago Mundi* szerzője.³ A középkor, különösen a korai középkor irodalmában földrajzi ismereteket elsősorban a történeti művekben találhatott a kisszámú olvasni tudó érdeklődő, a krónikások ugyanis – követve retorikai tankönyveik előírásait – az események ismertetése mellett nem feledkeztek meg az adott vidék, ország leírásáról sem.⁴

A kereszténység térhódításával a zarándoklat, egy-egy szent sírjának, híres ereklyéjének felkeresése vált az utazás legelfogadottabb formájává, s az utazás új típusa magával hozta a földrajzi irodalom új műfajainak, a különböző útleírásoknak megszületését is. A legkorábbi ismert írásos zarándok beszámoló a 4. században készült, Bordeaux-ból származó szerzője Milánón, Aquileián, Dél-Pannónián át, Konstantinápoly útba ejtésével 333-ban kereste fel Jeruzsálemet.⁵ A bordeaux-i itinerárium szerzőjét számos olyan nyugati peregrinus követte, akik valamilyen úti beszámolót hagytak maguk után. Részletes és lelkes élménybeszámolót készített például Aetheria, egy előkelő származású galliai nő, aki szintén a 4. században látogatta végig azokat a helyeket, ahol Jézus élt és tevékenykedett.⁶ A Piacenzai Névtelen 562 előtt, az angol-szász Szent Willibald a 8. században, Bernard francia szerzetes a 9. században utazott a Szentföldre, és készített hosszabb vagy rövidebb leírást a látottakról, illetve átéltekről.⁷

A középkor utazási szokásaiban, a középkori ember ismereteiben, világról alkotott képében újabb, a korábbiaknál jóval szélesebb kört érintő változást hozott a kereszties hadjáratok megindulása. Az Európán kívüli világ, amelyről addig csupán néhány száz, esetleg néhány ezer zarándok szerezhettek közvetlen tapasztalatokat, kitarult; a hadjáratokon Európa minden tájáról odaseregülő tízezrek korábban elképzelhetetlen új ismeretek birtokába juthattak, s ezeket az ismereteket – amelyek iránt odahaza is megélnék az érdeklődés – többen írásba is foglalták. A hadjáratok történetéről nagyszámú beszámoló, történeti munka készült.⁸ A robbanásszerű gyarapodást jól jelzi, hogy például a francia nyelvű történetírás megszületése nem annyira az

³ Bernard Guenée: *Histoire et culture historique dans l'Occident médiéval*. Paris 1980. 168–169.

⁴ Ilyen leírást közöl például a 11. században Brémai Ádám a skandináv országokról vagy a 12. században Freisingi Otó az általa ismert világról, benne a magyarokról is – mint közismert, az általa felvázolt magyar-kép korántsem hízogó. Guenée: *Histoire*. 167.

⁵ „*Itinerarium a Burdigala Hierusalemusque*”. *Itinera et alia geographica*. Corpus christianorum. Series latina. Turnhout, Brépols 1965.

⁶ Az útinapló Ivancsó István fordításában magyarul is olvasható. *Eteria útinaplója*. Nyíregyháza 1996. Az eddigi kiadások felsorolása uo. 127.

⁷ *Itinerarium Antonini Placentini, un viaggio in Terra sancta del 560–570*. Éd. Celestina Milani. Milan 1977; T. Tobler: *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII, et XV*. Leipzig 1874. 1–55, 282–347, 85–99, 395–408. Noha Jeruzsálem a zarándokok körében mindvégig megőrizte különleges jelentőségét, az évszázadok során egyre több – elsősorban európai – kegyhellyel kellett osztoznia a látogatókon. A 3–4. századtól vette kezdetét a római szentek, elsősorban Szent Péter sírjának látogatása, a 6–7. századra Róma egyértelműen a Nyugat szakrális központjává vált. Európa második leglátogatottabb úti célja, Szent Jakab végső nyughelye az Ibériai-félsziget északnyugati részén fekvő Santiago de Compostelában jóval később, a 11. századtól vált nemzetközi kegyhellyé. A 15. század végére, a 16. elejére zarándokhelyek egész Európát behálózó láncolata várta a zarándokolni vágyó híveket. A legfontosabb ilyen hálózatot egyértelműen a számos ágból álló compostelai útvonal alkotta. Az útvonalakat a 12. század elején egy francia zarándok, Aimery Picaud foglalta össze. Zarándokkalauza a *Liber Sancti Jacobi* néven ismert kompiláció ötödik könyveként maradt fenn. A kötet *Codex Calixtinus* néven is ismert. Kiadása: Jean Viellard: *Le Guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIe siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*. Mâcon 1938, 1978.

⁸ A legfontosabb ilyen művek válogatott kiadását lásd pl. *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte. XIe–XVIe siècle*. Édition établie sous la direction de Danielle Régnier-Bohler. Paris 1997.

anyaország, vagyis Franciaország történetéhez, hanem elsősorban a keresztes hadjáratokban részt vevő franciák történetéhez köthető.⁹

A világ megismerésének vágya azonban nem állt meg az újonnan létrehozott keresztes államok keleti határainál: a 13. században domonkos és ferences misszionáriusok, majd nyomukban kereskedők jutottak el Ázsia addig ismeretlen tájaira: az elsőség ezen a téren a magyar Béla herceg, a későbbi IV. Béla költségén útra kelő domonkos expedíciókat illeti. 1232-ben indult el Ottó barát és három társa, 1235-ben, Ottó hazatérte után pedig Julianus és társai, a keleten maradt magyarok felkutatására.¹⁰ IV. Ince pápának a „tatárok királyához és népéhez” küldött legsikeresebb követe, Plano Carpini 1245-ben indult útnak, néhány évvel később, 1253-ban követte példáját a IX. Lajos francia király kíséretéhez tartozó Rubruk Willelmus ferences barát, végül a híres első keleti utazók sorát a század végén a velencei kereskedőivadé, Marco Polo zárja.¹¹

Az európai közvélemény hitte is, nem is azokat az olykor valóban fantasztikus ismereteket, amelyeket a keleti utazók által írt vagy tollba mondott szövegek tartalmaztak: a hihetetlen számokkal zsonglörködő Marco Polót Itáliában mindmáig az „il milione”, a milliomos gúnynévvel emlegetik, ugyanakkor művének csak a könyvnyomtatás kezdetéig mintegy százötven kódex-változata maradt fenn.¹² Még nála is nagyobb népszerűsége tett szert egy feltehetőleg fiktív útleírás, Jehan de Mandeville-től az *Utazás a Föld körül*. A 14. század közepén készült műnek mintegy 250 kézírata ismert, és már a 14. században számos nyelvre lefordították.¹³ A feltehetően angol szerző India, Indonézia, Kína mellett ismerteti többek közt János pap országát, sőt még a földi paradicsomot is – igaz, ez utóbbi esetében beismeri, hogy személyesen nem járt ott, azonban azt állítja, másoktól hallott róla.¹⁴

A 15. század az eddigi geográfiai, történeti ismeretek összegzésének évszázada.¹⁵ A leghíresebb munkák közé tartozott Pierre d’Ailly említett *Imago Mundi*-ja, aki főként klasszikus auktorokra épített földleírásában – amelyből természetesen nem maradt ki a földi paradicsom ismertetése sem – nem kevesebbet állított, mint hogy Indiába nyugati irányba haladva is el lehet jutni.¹⁶ A sokat forgatott könyvek közé tartozott Aeneas Sylvius Piccolomini *De Asia* és *De Europa* című geográfiai műve a Föld általános – és ezúttal tudományos – leírásával, saját kora említésre méltó eseményeinek, az egyes országoknak, vidékeknek, valamint az ott élő népeknek az ismertetésével.¹⁷ Ezek a könyvek többet jelentettek egyszerű olvasmánynál, hatásuk akár világtörténelmi tettekre is sarkallhatta olvasóit: az *Imago Mundi* volt Kolumbusz Kristóf egyik kedvenc olvasmánya, amelynek a birtokában lévő példányát – a sok száz széljegyzetből

⁹ Csernus Sándor: *A középkori francia nyelvű történetírás és Magyarország (13–15. század)*. Bp. 1999. 35–49.

¹⁰ A Julianus két útjáról készült jelentések magyar fordításban megjelentek in: *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Györffy György. Bp. 1986. (Magyar Ritkaságok) 61–82.

¹¹ Plano Carpini úti jelentését magyarul lásd: *Julianus barát*. 91–183. Rubruk útleírása uo. 201–381. Marco Polo utazásainak magyar fordítása több kiadásban is megjelent.

¹² Vajda Endre: *Bevezetés*. In: *Marco Polo utazásai*. Bp. 1984. 25–27.

¹³ *Le livre de Jehan de Mandeville. Une „Géographie” au XIVe siècle*. Publ. de l’Univ. De Louvain-la-Neuve. 1990; *Croisades et pèlerinages 1393–1435*. Szignatúrája tanúsága szerint olvasta például V. Károly francia király is, aki 1371-ben, orvosától kapta a kötetet. Michel Sot – Jean-Patrice Boudet – Anita Guerreau-Jalabet: *Histoire culturelle de la France*. Édition du Seuil, 1997. 281.

¹⁴ Jean Delumeau: *A paradicsom története. A gyönyörök kertje*. Bp. 2004. 69.

¹⁵ Numa Broc: *La géographie de la renaissance (1420–1620)*. Paris 1980. 17.

¹⁶ *Ymago Mundi de Pierre d’Ailly, cardinal de Cambrai et chancelier de l’Université de Paris (1350–1420)*. Texte latin et traduction française des quatre traités cosmographiques de d’Ailly et des notes marginales de Christophe Colomb. Étude sur les sources de l’auteur. Paris 1930.

¹⁷ Aeneas Sylvius munkája volt az egyik legfontosabb forrása Thuróczy János krónikájának is. Mályusz Elemér: *A Thuróczy-krónika és forrásai*. Bp. 1967. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.) 110–111.

ítélve – alaposan elolvasta és végiggondolta, de könyvtárában megvolt Mandeville és Marco Polo útleírása éppúgy, mint Aeneas Sylvius Piccolomini geográfiája.¹⁸

Magyarország ebben a kitáguló világban köztes helyet foglalt el. A korai középkor munkáiban épp viszonylagos ismeretlensége miatt alig szerepelt: mivel a forrásként használt antik szerzők – hasonlóképpen az Európa peremén élő szláv, skandináv népekhez – nem írtak a magyarokról, ismeretek híján csak kivételesen esett róluk szó.¹⁹ Némi változást ugyan e régió megismerésében is hozott a Magyarországon átvető zarándokútvonal megnyitása,²⁰ illetve később a keresztes seregek átvonulása, az országon átutazó szerzők szemében azonban Magyarország nem volt több mint az útvonal mellett fekvő egyik keresztény ország, érdekessége, hatása meg sem közelítette az úti cél Jeruzsálemét. A középkori utazók számára egy kissé obskúrus, de Attila hunjainak, illetve a kalandozó magyaroknak barbár vadságát levetkőzve minden egzotikumot nélkülöző vidékké vált.²¹

A világhódító hun vezért, Attilát hosszú mellőzés után a 15. század szerzői, különösen Mátyás király és humanistái állították újra előtérbe, szabályos kultuszt építve személye köré.²² Dícsőítésében ugyanazok a történetírók jártak élen, akik az új – vagy új alapokra helyezett – geográfiai gondolkodást meghonosították az országban. Attila szalonképessé tételéhez és a korszerű földrajzi megközelítéshez egyaránt az országba minden korábbi időszaknál nagyobb mennyiségben behozott világi tárgyú könyvek biztosították a megfelelő municiót. A 15. században humanista és nem humanista könyvtárakban egyaránt felbukkannak olyan munkák, amelyek némi szint vittek az addig szinte kizárólag liturgikus, illetve teológiai, kánonjogi könyvekből összeállított gyűjteményekbe, s e művek közt megtalálhatjuk a fentiekben említett híres geográfiai munkákat is. A legtöbb ilyen tematikájú könyvet Mátyás király könyvtárából, a Bibliotheca Corviniana világhírű gyűjteményéből ismerjük. A királyi könyvtárban ott sorakozott Julius Caesar *Commentaria de bello Gallico*, Sztrabón, valamint Ptolemaiosz *Geographia*, illetve Plinius *Historiae naturalis* című műve, az ókor legjelentősebb geográfiai munkái.²³ Ezek a munkák – vagy legalábbis némelyikük – természetesen nem hiányozhattak Vitéz János könyvespolcáról sem. Mindmáig fennmaradt a címerével ellátott Ptolemaiosz *Cosmographiája*,²⁴ s

¹⁸ Delumeau: *i. m.* 70, 72; Broc: *i. m.* 18.

¹⁹ Robert Delort: *La vie au Moyen Age*. Paris 1982. (Collection Points H 62.) 79.

²⁰ A magyarok kereszténnyé válása – a nyugati szakirodalomban elfogadott vélemény szerint – komoly hatást gyakorolt a szentföldi zarándoklatok megújulására, fellendülésére. Pierre André Sigal: *Les marcheurs de Dieu*. Armand Colin, 1974. Magyarul: *Isten vándorai. Középkori zarándoklatok és zarándokok*. Bp. 1989. 99; Béatrice Dansette: *Les relations du pèlerinage Outre-Mer: des origines à l'âge d'or*. In: *Croisades et pèlerinages 886*; Steven Runciman: *A keresztes hadjáratok története*. Bp. 1999. 50. Az addig szinte kizárólagos tengeri utazás mellett a biztonságossá vált Kárpát-medencén át új szárazföldi út nyílt meg kelet felé, mely egy 1031–1043 között keletkezett itinerárium szerint többek közt Győr és Fehérvár érintésével, a Dráván és a Száván átkelve haladt át az országon, és Belgrád – Nis – Szófia – Drinápoly – Konstantinápoly érintésével, Kis-Ázsián át, Antiochia – Tripolisz – Bejrut – Emmauson keresztül ért Jeruzsálembe. A magyar vonatkozású részek kiadása: *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descenduntium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCCI*. I–III. (=CFH) Collegit Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938. II. 844–845. Legújabb magyar fordítása: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette Kristó Gyula. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999. 160–162. Az itinerárium értékelése, a helynevek azonosítása: Györfly György: *István király és műve*. Bp. 1977. 300–302.

²¹ Az Árpád-kor külföldi elbeszélő forrásait összegyűjtötte Gombos F. Albin, in: CFH.

²² Eckhardt Sándor: *Attila a mondában*. In: Németh Gyula (szerk.): *Attila és hunjai*. Bp. 1940 (1986). 205–210.

²³ Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana*. Bp. 1976. Iulius Caesar: *Commentaria de bello Gallico* (15. sz. 39. p. – a kötet őrzési helye: Bp. Egyetemi Könyvtár, Cod. Lat. 11.); Strabo: *Geographia a Baptista Guarino in Latinum translata* (91. sz. 53. p. – Modena, Biblioteca Estense, Cod. Lat. 472.); Ptolemaeus: *Geographiae libri VIII*. Trad. Graeco in Latinum (112. sz. 57. p. – Paris, Bibliothèque Nationale, Cod. Lat. 8834.); Plinius Secundus maior: *Historiae naturalis libri XXXVII*. (124. sz. 59. p. – Roma, Biblioteca Apostolica Vaticana, Cod. Vat. Lat. 1951.)

²⁴ A munkát a 15. század elején *Cosmographia* néven ismerték, a századvégi kiadásokban, másolatokban azonban már a *Geographia* címet viselte. A változás magyarázatát lásd Guenée: *Histoire*. 166.

lapszéli jegyzetei alapján tudjuk, hogy forgatta a Mátyás könyvtárba tartozó Julius Caesar-kötetet is; lehet, hogy eredetileg az érsek könyvtárának részét képezte, s kölcsönkönyvként vagy az 1471. évi felkelés után került az uralkodó gyűjteményébe.²⁵ Janus Pannonius könyvtárából ugyan nem ismerünk geográfiai művet, széles körű földrajzi ismereteit azonban ékesen bizonyítják versei. Hosszabb – és kevésbé olvasott – költeményei közül például a velencei Jacobus Antonius Marcellusról írt dicsőítő éneke felér egy földrajzkönyvvel. A híres hadvezér tetteit megénekelve a költeményben nem csupán a személyesen is jól ismert Itália számos városa, tava, folyója tűnik fel, de Grönlandtól Írorszáig, Szardíniától Kis-Ázsiáig, Egyiptomtól Indiáig megelevenedik a Janus által csak könyvekből ismert világ is.²⁶ A késő középkori Magyarországon nem sikerült nyomára lelmi sem Mandeville *Utazásának*, sem Pierre d’Ailly *Imago Mundi*jának (talán nem is véletlenül!), Marco Polo útleírásának egyik példánya azonban a possessor-bejegyzés tanúsága szerint egy pozsonyi kanonok, Lengenfeldi Zsigmond birtokában volt,²⁷ Orosius *Historiája* pedig a gyöngyösi ferences kolostor könyvtárában bukkant fel.²⁸

A 15. század humanistái azonban nemcsak olvasták, de művelték is a geográfiát. Magyarországon Mátyás itáliai történetírói, Pietro Ransano és Antonio Bonfini készítették az első részletesebb országleírásokat, példájuk azonban valamivel később hazai követőkre is talált. A sort Pietro Ransano, vagyis Petrus Ransanus nyitotta *A magyarok történetének rövid foglalata* című művével. Ferdinánd nápolyi király követe, aki 1487-ben érkezett Mátyás király udvarába, a királyi pár felkérésére 1489–90 közt írta meg művét, amelyben országrészek, azon belül pedig megyék szerint csoportosítva részletes leírást készített Magyarországról.²⁹ Az elkészült leírás ugyan nem lett pontos, a hiányosságokkal azonban maga a szerző is tisztában volt: „Bevallom, nem olyan gonddal és igyekezettel jártam be egész Pannóniát, hogy arról a tárgyról, amit ígérem szerint ezen a helyen meg fogok írni, pontos ismertetést adhatnék, ámde úgy segítettem magamon, hogy magam mellé vettem néhány magyar embert, akik a helyeket jól ismerik...” – vallotta munkamódszeréről.³⁰ Ransanus és informátorai számára láthatóan a Dunántúl volt az ország legismertebb területe (de még ott is vétett hibát), jól ismerte még a Felvidék megyéit, az Alföldről ellenben már keveset tudott. A leggyengébb részt Erdélyről írta, ismertetésében egy megyének fogta fel az egész területet. Kollégája, Antonio Bonfini, aki *A magyar történelem tizedei* címmel írta meg hamarosan Európa-szerte ismertté vált művét, 1486-ban állt Mátyás szolgálatába, a király udvari történetírója lett. Művét, amelyet Mátyás halála után is folytatott, a király felkérésére írta. Az ország leírását tartalmazó rész főként Ransanus alapján készült, a szöveget azonban antik és aktuális ismeretekkel egyaránt kibővítette.³¹

²⁵ Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*. Bp. 1988–1993. I. 342. sz. A kódexben Vitéz János emendálásai vannak.

²⁶ *Janus Pannonius összes munkái*. Közrebocsátja V. Kovács Sándor. Bp. 1987. 464–528.

²⁷ Csapodi – Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*. I. 155. sz. Marco Polo: *De conditionibus et consuetudinibus orientalis regionis*. 1442. Firenze. Possessor: „Iste liber fuit Magistri Sigismundi obrecht de Lengelveld...” Életére lásd Köblös József: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában (A budai, fehérvári, győri és pozsonyi káptalan adattárával)*. Bp. 1994. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 12.) 458.

²⁸ Csapodi – Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*. I. 1433. Paulus Orosius: *Historiae*. 1499. Venezia, nyomtatott. Possessor: gyöngyösi ferences kolostor.

²⁹ Petrus Ransanus: *Epithoma rerum Hungarorum*. Curam gerebat Petrus Kulcsár. Bp. 1977; magyarul: Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja Blazovich László – Sz. Galántai Erzsébet. Bp. 1985. Az országleírásról lásd még Kulcsár Péter: *A humanista földrajzírás kezdetei Magyarországon*. Földrajzi Közlemények 17 (1969). 297–308.

³⁰ Ransanus: *A magyarok történetének...* 63.

³¹ *Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum Decades*. Ed. I. Fögel, B. Iványi, L. Juhász. Tom. I–IV. Lipsiae, Bp. 1936–1941; magyarul: Antonio Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. Fordította Kulcsár Péter. Bp. 1995. A Bonfini által felhasznált munkákról lásd Kulcsár Péter: *Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése*. Bp. 1973. (Humanizmus és reformáció 1.) Munkamódszerét szemléletesen illusztrálják például a Székesfehérvárról írt sorai, ahol a

Az a két magyar munka, amelyet érdemes Ransanus, illetve Bonfini műve mellé sorolni, a mohácsi csatavesztés után, tehát a magyar középkor hagyományos korszakhatárát követően keletkezett, a bennük foglalt ismeretanyag azonban még a középkori Magyarországra vonatkozik. Rövid országleírás olvasható Brodarics István *Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatájáról* című művében.³² A Jagellók kiválóan képzett, Padovában tanult diplomatája, aki 1526-ban lett kancellár, maga is részt vett a mohácsi csatában, és közvetlenül az események után, Zsigmond lengyel király felkérésére írta meg a történeteket. Bevezető országismertetését tulajdonképpen a történetek megértéséhez szükséges segédanyagnak szánta, ahogy munkájában megjegyezte: „úgy követeli most a helyzet, hogy gyakran esvén szó a Száváról is meg egyéb folyókról és helyekről, röviden elmagyarázzuk egész Magyarország fekvését, különösen ama vidékét, amelyen keresztül az ellenség felénk tartott...”³³ A legterjedelmesebb országleírás szerzője, Oláh Miklós egy évtizeddel később készítette el *Hungária* című munkáját.³⁴ Oláh, aki II. Lajos, majd Mária özvegy királyné titkára volt, a mohácsi bukás után elhagyta az országot, és csak műve megírása (1536) után tért először haza. A távolság és a honvágy ugyan kissé megszépítette az emlékeiben élő Magyarország-képet, ráadásul a nosztalgián túl tudatosan igyekezett jó benyomást kelteni az országot nem ismerő külföldi olvasóban is, a művében olvasható információk azonban még így is megbízhatónak tűnnek.

Az imént felsorolt leírások mindegyike régóta jól ismert, szövegüket vagy annak egy-egy részét gyakran idézik. Ismertségük, illetve idézetségük ellenére azonban ezek az első földrajzi leírások nem számítanak jelentős történeti forrásnak, a történész szemében funkciójuk inkább csak abban áll, hogy színesítsék az oklevelekből kigyűjtött információk alapján valamely városról vagy vidékről alkotott képet. A magyar középkor kutatói generációk óta beletörődtek, hogy munkájukhoz kevés az elbeszélő forrás, ezért ismereteiket kénytelenek elsősorban az okleveles anyagra alapozni. Ez a körülmény azonban nem indokolja, hogy akkor is lemondjunk e források hasznosításáról, amikor azok esetleg önmagukban is elegendő információt hordoznak egy-egy kérdés vizsgálatához.

Régóta foglalkoztat, milyen ismeretekkel rendelkezett a kortárs a Magyar Királyságról, határon innen és túl. E tanulmányban is erre a kérdésre keresem a választ, próbaképpen feltérképezve, milyen információkat olvashatunk az ország egyik – talán legkevésbé ismert – területéről, Erdélyről a Magyarországon, illetve külföldön a 15. század végén, 16. század elején megjelent legjelentősebb geográfiai munkákban. A krónikák, világkrónikák, geográfiai leíró művek önmagában is izgalmas információanyagát azonban érdemes még összevetni további két, együtt sosem vizsgált forráscsoporttal: egyrészt az adott területen megfordult, illetve onnan információkat szerzett-kapott külföldi követek fennmaradt úti jelentéseivel, másrészt az egykorú térképeken szereplő adatokkal. A késő középkori Magyarországról viszonylag nagy számban maradtak fenn követjelentések, elsősorban valamely itáliai állam, főként Velence és a pápai állam meghatalmazottainak tollából. Többségükben valamiféle földrajzi jellegű leírást is olvashatunk, nemegyszer máshol nem szereplő információkkal. Az egykorú térképek – pontatlanságuk miatt – általában ugyancsak kívül szottak maradni a történészek érdeklődésén, pedig ha

Ransanusnál olvasott alapinformációkat – Fehérvár fekvéséről, a bazilikáról, a királýsirokról, a mátyási építkezésekről – a hivatalban lévő prépost, Kálmáncehi Domonkos dicséretével, valamint a Fehérvár név használatának meglehetősen bőbeszédű értelmezésével bővítette (Bonfini: *A magyar történelem tizedei*. 40).

³² *De conflictu Hungarorum cum Turcis ad Mohatz verissima descriptio*. Megjelent Krakkóban, 1527-ben. Szövege több, részben eltérő magyar fordításban is megjelent, az általam hivatkozott változat: Katona Tamás (szerk.): *Mohács emlékezete*. Bp. 1976. 9–35.

³³ Uo. 13.

³⁴ Nicolaus Olahus: *Hungaria – Athila*. Ediderunt Colomannus Eperjessy et Ladislaus Juhász. Bp. 1938; magyarul Oláh Miklós: *Hungária. Athila*. Bp. 2000 (Millenniumi magyar történelem. Források).

nem az egyes országok, települések, tavak, folyók stb. ábrázolását, egymáshoz viszonyított helyzetét vizsgáljuk, hanem beérjük a pusztá ténnyel, hogy egyáltalán mi került rá ezekre a térképekre, újabb jelzést kaphatunk arról, mit is tudtak a kortársak. Geográfiai leírások, követjelentések és térképek – ez tehát az a három forráscsoport, amelyet a továbbiakban hasznosítani fogunk.

A vizsgálatot nem valamelyik hazai keletkezési munkával, hanem Aeneas Sylvius Piccolomini már többször is említett *De Europa* című munkájával kell kezdenünk. A nagy kozmográfiai mű, amely Aeneas Sylvius pápává választása, illetve az azzal járó feladatok, majd 1464-ben bekövetkező halála miatt végül befejezetlen maradt, Ázsia és Európa földrajzi, néprajzi és történeti viszonyait kívánta ismertetni, még torzóban is a korszak egyik alpművévé vált.³⁵ Az Ázsiáról írt rész 1477-ben, Velencében jelent meg először nyomtatásban, az európai rész első kiadása 1490-ből maradt fenn, a két rész együtt pedig – általában *Cosmographia* címmel – 1509-től kezdve került az olvasók kezébe, szövegük azonban már korábban széles körben nagy ismertségre tett szert.³⁶ Feltehetően Magyarországon is sokkal jobban ismerték, mint ahogy arra adattal rendelkezünk. Jelenleg egy olyan példányról van csupán tudomásunk, amely a 16. század elején magyar *possessor*, név szerint Gosztonyi János esztergomi érkanonok birtokában volt – a jelenleg Győrben őrzött kötet Pius *Historia Bohemica* című műve mellett az Ázsiáról írt rész 1477-es velencei kiadását tartalmazza.³⁷ Szövegét azonban már Gosztonyi előtt is többen olvashatták. Biztosan olvasta Thuróczy János, akinek krónikája vázát is részben Aeneas Sylvius e munkája adta meg, valamint Bonfini, akinek geográfiai forrásai közt ugyancsak előkelő helyen szerepel a mű.³⁸ Részleteket, vázlatokat, szövegvariációkat vélhetőleg ismertek azok a magyarországi humanisták is, akikkel Aeneas Sylvius kapcsolatban állt: közéjük tartozott Vitéz János, akitől 1455-ben még könyvet – egy Tertullianus-kötetet – is kért kölcsön, és akinek környezetében Aeneas Sylviustól ajánlott külföldiek éltek (mint például Liscius Miklós titkár),³⁹ az Aeneas Sylviusszal csipős leveleket váltó Janus Pannonius, valamint számos más, kevésbé nagy híru személy.⁴⁰ A kapcsolat és a vele járó információátadás persze kölcsönös lehetett: az Aeneas Sylvius műveiben felbukkanó magyar vonatkozású adatok egy része feltehetőleg ismerőseitől származott – izgalmas feladat lenne a magyar informátorok azonosítása.

„Magyarországgal kezdem elbeszélésemet...” – olvashatjuk a *De Europa* első fejezetének élén. Leírása rövid földrajzi áttekintés után az ország 15. századi történetét ismerteti, Zsigmondtól Mátyás trónra kerüléséig. Erdély külön fejezetet kapott. „Transsylvania területe a Dúnán túlban fekszik, hajdan a dákok, ama vad s a rómaiakra mért sok vereség által híressé lett nép lakta; a mi korunkban pedig három nemzet lakja: a teutonok, a siculusok és a valachusok.

³⁵ Lásd a 18. jegyzetet.

³⁶ Mályusz: *i. m.* 110.

³⁷ Csapodi – Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*. I. 1578. Pius papa II: *Historia Bohemica*. Roma 1475. Nyomtatott uő: *Historia rerum ubique gestarum...* Pars I. Asia. Venezia 1477. Nyomtatott. Possessor: „Jo Gosthon Custos Strigoniensis perlegit Prage feliciter sub famulatu et clientela Reverendissimi Domini Georgii (Szatmári) Episcopi Waradiensis... 1502.” Lásd Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek*. Az előszót és az új jegyzeteket írta és a kötetet szerkesztette Wehli Tünde. Bp. 1992. 269.

³⁸ Mályusz: *i. m.* 110–130; Kulcsár: *Bonfini*. 11. skk.

³⁹ Horváth János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. Magyar humanizmus*. Bp. 1935. 62–63.

⁴⁰ Janus Pannonius 1451-ben kereste fel verses levéllel Aeneas Sylviust Martialis epigrammáit kérve kölcsön – válaszként csipős levél érkezett. Már püspökként tiszteletlen epigrammákat írt a pápáról, ugyanakkor ő volt Mátyás egyik hozzá küldött követe. Bánfalvai (Barius) Miklós egri prépost – bizonyára Vitéz révén – összeköttetésben állt Aeneasszal; ismeretes annak egy hozzá írt levele (1453). Mátyás király kedvelt követe, Kosztolányi (Polycarpus) György idősebb diákként Ferrarában tanította Aeneas egy unokaöccsét is, így fordult pártfogásért Aeneashoz (1455). Horváth: *i. m.* 77, 82, 167, 168.

A teutonok Szászországból származnak, bátor s háborúban gyakorlott férfiak, a hét megye után, amelyet laknak, anyanyelvükön siebenbürgenieknek nevezik őket. A siculusokat tartják a legősibb magyaroknak, s az elsőeknek mindazok közül, akik a régi Magyarországból e tartományba jöttek. Ezen okból, noha földjeiket saját kezükkel művelik és falun élve állatcsordákat legeltetnek, mégis nemeseknek nevezik őket, s ha egymással találkoznak, egyik a másikat nemesúrként köszönti. Adót nem fizetnek, kivéve abban az esztendőben, amikor Magyarország királyát megkoronázzák. Akkor ugyanis, ahány családfőjük van, annyi ökröt adnak a királynak, s ezek számát hatvanezer fölé becsülik. Ha azonban hadba hívó parancsot kapnak, s nem engedelmessé válnak, halálbüntetéssel sújtják őket, s javaikat a kincstár számára elkobozzák. A valachus itáliai nemzet, amint erről rövidesen be fogunk számolni, mégis csak kevés olyan harcban jártas férfit lehet találni a transsylvanusok között, akik ne tudnának magyarul.⁴¹ A három nemzet rövid jellemzése után leírja Szilágyi Mihály és Beszterce város konfliktusát, majd – nem éppen erdélyi vonatkozású információként – Vergerius magyarországi halálát, megemlítve néhány humanista, így Vitéz János, Janus Pannonius és Szécsi Dénes nevét is. Mint az idézett szövegből is kitűnik, leírása kevés földrajzi információt tartalmaz, de még így is szembesült azzal, milyen nehéz ilyen munkát készíteni erről a régióról. Az Erdély után következő Valachia ismertetésének lezárásaként meg is említi, miszerint „... felettébb nehéz e tartományokat leírni, mivel úgy találjuk, hogy azok a szerzők maguk is, akiket utánozni illik, nem csupán különféle, hanem egymásnak is ellentmondó s felettébb ellentétes véleményt képviselnek, s maguknak a tartományoknak a határai is az uralkodók hatalma és befolyása folytán gyakran változtak.”⁴²

Ransanus országleírása elkészítésénél nem hasznosította a *De Europát* – ismeretei jórészt megkérdőjelezett informátorai szóbeli közlésén alapultak.⁴³ Erdély taglalására Máramaros után kerít sort: „Erdély megyében a szászoknak hét városuk van, közülük az ismertebbek: Szászváros, Szeben, Brassó, Beszterce és Kolozsvár, [...] itt született az isteni Mátyás, akinek ezt a könyvünket ajánlottuk, továbbá Gyulafehérvár, ahol sóbányák vannak, és amely a scythulusoknak a hazája, akiket, mint néhányan állítják, helytelen kiejtéssel siculusoknak hívnak – e nép eredete a siculusokkal hozható kapcsolatba, akik az Itália legszélső vidékén fekvő Szicília szigetét lakják. [...] Vad nép, [...] a királynak nem fizetnek adót, csak alkalmanként szelídített ökröt, senki sem parancsol nekik, csak a király kéri őket, ha az ország szorult helyzete vagy haszna úgy kívánja.”⁴⁴ Magyarország csodáinak felsorolásakor meg-

⁴¹ „Transsylvania regio est ultra Danubium sita, quam Daci quondam incolere, feroces populi, et multis Romanorum cladibus insignes; nostra aetate tres incolunt gentes: Teutones, Siculi et Valachi. Teutones e Saxonia originem habent, viri fortes et bello exercitati, a septem civitatibus quas inhabitant Sibenburgenses patrio sermone appellati. Siculi Hungarorum vetustissimi creduntur, primi omnium qui ex Hungaria veteri in hanc provinciam venerint. Eam ob causam, quamvis agros suis colunt manibus, ac rure viventes greges pecorum pascunt, nobiles tamen appellantur, et concurrentes invicem, alter alterum generosum dominum salutant, nec tributa pendunt, nisi quo anno rex Hungariae coronatur. Tunc enim quot sunt patres familias, tot boves regi tradunt, quorum numerum supra sexaginta milia esse ferunt. Iussi vero in bellum exire nisi pareant, capitali poena plectuntur, bona fisco applicantur. Valachi genus Italicum sunt, quemadmodum paulopost referemus, paucos tamen apud Transsylvanos invenias viros exercitatos Hungaricae linguae nescios.” Az általam használt kiadás: Aeneae Sylvii Piccolominei postea Pii II. Papae: *Opera Geographica et Historica*. Helmstadii 1690. 226–227. Magyar fordítása Nótári Tamás: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini „Europa” c. művéből*. Szeged 1999 (Documenta historica 42). 21.

⁴² Nótári: *i. m.* 23.

⁴³ Magyar krónikája bevezetésében felsorolta a munkája során használt szerzőket. Itt Aeneas Sylvius művei közül csak Bécs leírására hivatkozik. Ransanus: *A magyarok történetének...* 39. Informátorairól maga is megemlékezett, lásd 30. jegyzetnél.

⁴⁴ Ransanus: *A magyarok történetének...* 73. Az eredeti szöveg: „Transilvaniensis, ubi sunt septem Saxonum civitates, ex his hae sunt insigniores: Saxonia, Cibinium, Brassovia, Bistricia, Colosvarum [...] quo in loco natus est divus Mathias, cui nos librum hunc dedicavimus, Albaulia praeterea, ubi fodinae salis et Scythulorum patria, quod populos verbo

említi még, hogy „Erdélyben vannak barlangok, amelyekben sok érintetlenül maradt sárkánykoponya és csont található”, és elbeszélése hitelül még azt is hozzáteszi, hogy egy ilyen sárkányfejet ő maga is kapott ajándékba.⁴⁵

Aeneas Sylvius és Ransanus után – a kronológiai rendet követve – két híres kompilátor következik: a Ransanust kivonatoló Bonfini, valamint a *De Europát* gyakran szinte szó szerint kimásoló német krónikaszerző, Hartmann Schedel. Közös jellemzőjük, hogy mindkét krónika nagy olvasottságra tett szert, széles körben terjesztve a kivonatolt művekből gyűjtött információanyagot. Bonfini, aki Ransanus szövegét nem egy helyen akár a duplájára is kibővítette, Erdély esetében visszafogott maradt. Mindössze egyetlen többletinformációt közölt – Kolozsvár közelében említést tett egy Skolasztikának szentelt kolostorról.⁴⁶ A bennünket érdeklő résznél nem változtatott az Aeneas Sylvius által írt szövegen a késő középkor legnépszerűbb világkrónikájának szerzője, Hartmann Schedel sem. A tekintélyes nürnbergi orvos, aki lipcsei és padovai egyetemi tanulmányai során szerzett műveltségét kamatoztatva a bibliai teremtéstörténettől 1493-ig, hat korszakban tárta az olvasó elé a világ történetét, 1493 júliusában előbb latin kiadásban, majd ugyanez év decemberében német fordításban is megjelentette művét. Az első nyomtatott világkrónikának, a mintegy 600 lapos ősnymotványának ma már inkább csak a képanyaga ismert – 1809 illusztrációját, amely 645 dűcről készült, szívesen hasznosítják a képes történelmi összefoglalókban, Magyarországon például szinte minden könyvben szerepel a Budáról készült impozáns fametszet. A Schedel-krónika nem volt olcsó könyv, ennek ellenére széles körben elterjedt – az ismert magyar possessorok közt ferences kolostort, sőt Krakkóban tanuló diákokat is találunk.⁴⁷ Magyar vonatkozású adatokat a tulajdonképpeni krónikában, illetve a mű végén, a függelékben országonként sorjázó összefoglaló történeti-földrajzi ismertetésben is közölt.⁴⁸ E fejezetet zárja az Erdélyben élő népek – Aeneas Sylviustól átvett – rövid jellemzése.⁴⁹

Hartmann Schedel Magyarországon is jól ismert műve mellé érdemes odaállítani egy jóval kevesebbet idézett itáliai munkát, Sebastiano Compagni *Geografiáját*.⁵⁰ A ferrarai humanista az akkor ismert világ földrajzi leírását készítette el a 15. század végén – 16. század elején. 1509-es dátumot viselő munkája 1940-ben került elő a Vatikáni Könyvtárban, a magyar vonat-

corrupto (ut nonnulli autumant) appellat Siculos, [...] eius nanque gentis genus referri volunt in Siculos, qui tenent Siciliam insulam in extremis Italiae locis positam, [...] Genus sunt hominum ferox, [...] regi nulla pendunt vectigalia nisi aliquando domitum bovem, nullo eis imperatum edicto sed a rege exoratum, quasi id regni aliqua urgeat vel necessitas vel utilitas.” Ransanus: *Epithoma*. 70.

⁴⁵ Ransanus: *A magyarok történetének...* 76; „In Transilvania sunt cavernae, in quibus sunt et multa et integra licet nuda cute capita ceteraque ossa mortuorum draconum...” Ransanus: *Epithoma*. 71.

⁴⁶ „...vicinum etiam est illi monasterium beate Scholastice dicatum.” Antonii Bonfinii: *i. m.* 38.

⁴⁷ Jelenleg legalább 800 latin és 400 német kiadását őrzik különböző gyűjteményekben, Magyarországon 20 közgyűjtemény rendelkezik példánnyal. Német nyelvű hasonmás kiadása: Hartmann Schedel: *Weltchronik*. Kolorierte Gesamtausgabe von 1493. Einleitung und Kommentar von Stephan Füßel. Weltbild, 2004. Magyar birtokosokra lásd Csapodi – Csapodiné: *Bibliotheca Hungarica*. I. 1519. Hartmann Schedel: *Liber chronicarum*. Nürnberg 1493. Nyomtatott. Possessor: gyöngyösi ferences kolostor, illetve uo. 1939; Hartmann Schedel: *Das Buch der Chroniken*. Nürnberg 1493. Nyomtatott. Possessor: „Vincentius Izsepensis de Izsep Ungarus scholaris et artium magister Cracoviensis” 1494. (A kötet jelenleg Krakkóban van.)

⁴⁸ Soltész Zoltánné: *Az ötszáz éves Schedel-krónikáról és magyar vonatkozásairól*. Magyar Könyvszemle 1993. 460–463.

⁴⁹ Latin kiadásának szövege szó szerint azonos Aeneas Sylviuséval, vö. 41. jegyzet. Németül lásd Schedel: *Weltchronik*. 27.

⁵⁰ Bánfi Florio: *Imago Hungariae nella cartografia italiana del rinascimento*. Roma 1947. Brani concernenti l’Ungheria della Geografia di Sebastiano Compagni conservata nel codice Vat. Lat. 3844. [1503] (53–62). Lásd még Stegena Lajos: *Magyarország térképei a mohácsi vész előtt*. Bp. 1991. 24; Szathmáry Tibor: *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600*. (1987) 32.

kozású részeket Bánfi Florio publikálta. Compagni földleírása megtartotta az ókori felosztást, Magyarországot is aszerint tárgyalta.⁵¹ Mint elmondta, az egykori Dácia tartomány területe Magyarország, Erdély és a két Románia között oszlik meg.⁵² Kiemeli, hogy a tartomány bővelkedik ércben (arany, ezüst, réz, ólom, vas) és sóban, de vadban is, végül felsorolja az általa ismert városokat.⁵³

Brodarics István *Igaz leírásában* témájából adódóan kevés az erdélyi vonatkozás, ismertetése mégsem érdektelen. Szövege több új elemet is tartalmaz, mint például a Gyulafehérvár névének eredetéről odavetett találgatás vagy a székelyek és a szabad svájci parasztok párhuzamba állítása. „Azokon a hegyeken túl, melyek a Kárpátoktól Szörényig terjednek, van Erdély, valamikor Dácia egy része. Fővárosa Gyulafehérvár, vagy Julius Caesarról, vagy még inkább Gyuláról, egy régi hun fejedelemtől így elnevezve. Itt igen sok nevezetes város van, köztük Szeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce, azután még sok más, melyeket a germánok, akiket mi szászoknak hívunk, alapítottak és laknak. Itt vannak a siculusok is, köznapi nyelven szólva székelyek, zord, háborúzást kedvelő emberfajta. Nincs köztük nemes, nincs köztük paraszt, valamennyien egyforma joggal bírnak, akárcsak a svájciak. Erdély maga mindenben nagyon gazdag, főleg arany, ezüst és más ércben; ehhez járulnak még a sóhegyek. Pompás lovakat tenyésztenek itt, borban is bővelkedik, noha ezek nem olyan kiválóak, mint Magyarországon és Szlavóniában. Erdélyt övezi a két Oláhország [...] Erdéllyel egyetemben Európának azon a vidékén fekszenek most, amely valaha Dácia volt.”⁵⁴

Az eddig sorra vett középkori munkák olvasói alapvetően három témakörben gazdagíthaták Erdélyre vonatkozó ismereteiket: a rövid leírásokban a terület népeiről, ásványi kincseiről, illetve néhány városáról találtak némi információt. Mindenütt szerepel, hogy Erdélyben, ahol egykor a dákok laktak, a leírások készítésének idején több nép élt: Aeneas Sylvius három nemzetet említett, a németet, a székelyt és a románt, a többi szerző külön csak a szászokról és a székelyekről emlékezett meg. A szerzők a németeknél – akiknek katonai tehetségét csupán Aeneas Sylvius és az őt követő Hartmann Schedel említette – a városalapításokat, a székelyeknél pedig kollektív nemesi kiváltságukat és archaikus adózási szokásukat tekintették fontosnak. Vad nép – írta róluk Ransanus és Brodarics –, akik egyben a legősibb magyarok (Aeneas Sylvius). Nevük alapján a Nápolyból érkezett Ransanus az általa jól ismert szicíliai *siculusok-*

⁵¹ Pannoniae inferioris descriptio (Lib. III. cap. VI.) / Iazigum terrae situs (Lib. VIII. cap. I.) / Regionis Daciae situs (Lib. VIII. cap. II.).

⁵² „Nunc vero in regiunculas v. divisa: quarum unam [...] urbes Hungari habitant, aliam Transilvani, aliam Valacci cognomento magni sive Trans-Alpini appellati, [...] aliam Valacci minores, seu Moldavii.” Bánfi: *i. m.* 59.

⁵³ „Regio auri, argenti et quod vivum appellant, aeris quoque, plumbi atque ferri habundans, etiam salis fossilis ex montibus, et omnium generum animantium foecunda.” „ad Transilvaniam vero: Bistrize, ubi sunt aurifodinae, Colosuar, Albaiulia metropolis, Sibino urbs munita admodum, Brasovia, et in medio regionis Turda civitas, qua Aragna parvus fluvius in Marum cadens lambit; a qua pars quaedam Transilvaniae nomen accipit Aragnaque dicitur, in qua oppida iiii a Saxonibus habitata sunt, quorum primarum est Oduarhel, et aliud Vasarhel quod Marus abluit. Sequitur Sicilia regiuncula, satis amoena, colliculis quibusdam uitibus consitis clementer erecta, in qua Themes ciuitas est humili colli imposita sensim in planum descendens, et altera ciuitas Seges in planitie quadam sita.” Bánfi: *i. m.* 59. 60.

⁵⁴ Katona (szerk.): *Mohács emlékezete*. 14. Kardos Tibor ford.; „Ultra eos montes, quos a Carpatiis ad Severinum protendi diximus, Transsylvania est Daciae olim pars. Eius caput Alba Iulia vel a Iulio Caesare, vel a Giulia potius quodam Hunnorum principe ita dicta, oppida complura nobilissima, in quibus Cibinium, Brassovia, Colosium, Bistricia et plura alia a Germanis, quos nos Saxones appellamus, condita et habitata. In ea sunt Siculi, gens ferox et bellicosa, inter quos nullus neque nobilis, neque rusticus, omnes eodem iure censentur Helvetiorum instar. Transsylvania ipsa rerum omnium est feracissima, praecipue auri, argenti et aliorum metallorum, ad haec salis montani, equos generat nobilissimos, vino abundat sed non aequae excellenti ut Hungaria et Sclavonia. Transsylvaniam duae cingunt Walachiae, [...] utraque cum Transsylvania eam Europae nunc occupat partem, quae olim Dacia erat.” Stephanus Brodericus: *De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Edidit Petrus Kulcsár. Bp. 1985. 30–31.

kal rokonította őket, a széles műveltséggel rendelkező Brodarics István pedig Svájcban talált analógiát kollektív kiváltságukhoz. Erdély ásványi kincseiről az egyébként meglehetősen szűkszavú Sebastiano Compagni árult el a legtöbbet, s sajátos módon ő volt az, aki nem csak a legtöbb várost sorolta fel, de egyikről-másikról pár szavas jellemzést is adott: Szebennél például az erődítettségéről, Tordánál az ott folyó Aranyosról tett említést. Földrajzi ismeretei néhol – például hogy nem csupán az Aranyos folyót ismeri, de a róla elnevezett vidéket is – meglepően alaposak, néhol viszont meglehetősen pontatlanok: a Szászföld és a Székelyföld helyét például láthatólag rosszul tudta.⁵⁵

Oláh Miklós *Hungariája* jóval részletesebb minden eddigi munkánál, Erdélyről is két fejezetben tudósít. „Erdélyt mindenfelől roppant havasok övezik” – kezdi az országrész leírását, majd folytatja a hágók, az ott élő népek, a folyók, végül az említésre méltó több tucat kisebb-nagyobb település, város ismertetésével. Földrajzi ismeretei alapvetően pontosak, minden korábbi munkánál részletesebbek, leírásában olykor a személyes kötődés is feltűnik: Szászvárosnál például megemlíti, hogy „családunkban öröklődő előjárói tisztét most testvérem, Oláh Máté tölti be”.⁵⁶ Ókori és aktuális ismeretek, családi és országos történetek, földrajzi leírások és városlaudatiok jól szerkesztett, világos rendben váltják egymást – a teljes szöveget épp hosszúsága miatt nem szükséges idézni, néhány részletét azonban érdemes összevetni az eddig idézett munkákkal. Áttekintő bevezetése az eddigiekkel rokon felfogásban íródott: „Lakossága mindehhez jökötésű, harcos, van fegyverzete és el van látva erős, jó lovakkal. Az egész vidék változatos [...] Földje termékeny, bortermő, tele van arany, ezüst, vas és más fémek bányáival, ezenkívül sóval. Fölöttébb bővelkedik marhában, vadban, medvében, halban, nem vádolhatod a természetet, hogy ne halmozta volna az élet minden kincsét e vidékre. Négy különböző eredetű nemzet él benne: magyarok, székelyek, szászok, oláhok; közülük hadra alkalmatlanabbaknak a szászokat tartják. A magyaroknak és a székelyeknek ugyanaz a nyelve, azzal a különbséggel, hogy a székelyeknek vannak saját, nemzetükre jellemző szavaik. [...] A szászokról azt mondják, hogy a németországi szászok közül Nagy Károly által áttelepített kolóniák. [...] Az oláhokról a hagyomány azt tartja, hogy a rómaiak telepítették őket.”⁵⁷ Ismeretei még az általánosságok terén is pontosabbak, alaposabbak elődeinél (például megkülönbözteti a székelyeket és a magyarokat, ismeri a székelyek szóhasználatát), igazán új elemeket azonban nem szerepeltet leírásában. Munkája elsősorban a felsorolt települések mennyiségében, illetve az egyes településekről írt információk minőségében múlja felül kollégái műveit: a valamennyi szerző által említett Nagyszébenről például akkora terjedelemben tudósított, mint amekkorát a többiek az egész tartománynak szántak.⁵⁸ Láthatólag jól ismerte a várost, személyes tapasztalat híján ugyanis aligha tudott volna ilyen leírást

⁵⁵ Lásd az 53. jegyzetet.

⁵⁶ Oláh: *Hungária. Athila*. 41. Kulcsár Péter fordítása; „Civitatí Zazwaros, cuius praefectura nobis hereditaria Matthaëus Olahus frater fungitur...” Oláh: *Hungaria – Athila*. 26.

⁵⁷ Oláh: *Hungária. Athila*. 38. Kulcsár Péter fordítása; „Gens ad haec membris bene compacta, bellicosa, armata et equis robustis bonisque provisa. Regio tota nunc planiciem, [...] Agri fertilis, vini ferax, auri, argenti, ferri aliorumque metallorum, praeterea salis plena, boum, ferarum, ursorum, piscium abundantissima, ut naturam accusare non possis, quin omnia vitae commoda in eam contulerit regionem. In hac sunt quatuor diverso genere nationes: Hungari, Siculi, Saxones, Walachi, inter quos ineptiores bello putantur Saxones. Hungari et Siculi eadem lingua utuntur, nisi quod Siculi quaedam peculiaris gentis suae habeant vocabula [...] Saxones dicuntur Saxonum Germaniae esse coloniae per Carolum Magnum eo traductae, [...] Walachi Romanorum coloniae esse traduntur.” Oláh: *Hungaria – Athila*. 23.

⁵⁸ A városdicséret magyarországi sajátosságairól legújában lásd Katalin Szende: „Innen-” und „Aussensicht”. *Das Bild der Ungarischen Städte vom Spätmittelalter bis zur Mitte des 16. Jahrhunderts*. In: Ferdinand Opll (hrsg.): *Bild und Wahrnehmung der Stadt*. Linz 2004. 241–263, illetve magyarul megjelent részlete: Szende Katalin: *Parva cum laude. Humanisták a késő középkori magyar városokról*. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre*. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Bp. 2004. 269–275.

adni a város vízhasználati szokásairól, védműveiről. Pedig Oláh Miklós még nem is írta bele minden tudását a *Hungariába!* A székelyekről például további részletes ismertetést ad történeti művében, az *Athilában*.⁵⁹ Elbeszélése szerint Csaba hun királyfi és emberei az Attila halála utáni testvérharcból megmenekülve előbb az Alföldön, majd Erdélyben telepedtek le. „Hogy könnyebben elhithessék, ők nem a hunok maradéka, nevüket megmászva székelyeknek mondták magukat. A mieink most is azt gondolják, hogy ők a legősibb hunok, akik Magyarországon megmaradtak. Számuk már annyira megnövekedett, hogy háború esetén több mint ötvenezer fegyveres férfit tudnak könnyen összetoborozni és síkra állítani. Nehezen tűrik, hogy családjuk, házuk népe idegen nemzetekkel házasságban keveredjék; szokásaik, szertartásaik, törvényeik a többi magyarétól erősen különböznek. Gondolataik és közlendő akarataik kifejezésére a papíron, tintán és a más nyelveken használatos betűkön kívül fapálcikákra vésnek bizonyos, számukra érthető jeleket, és ezeket a rovátkolt pálcikákat a barátok és szomszédok üzenet vagy levél gyanánt használják” – kezdte Oláh a székelyek szokásainak részletezését, a folytatásban ismertetve kiváltságaikat és sajátos szokásaikat.⁶⁰ Oláh Miklós Erdély-képe mellé még odakíváncskozna kortársa és az esztergomi érseki székben utóda, Verancsics Antal *Erdély, Moldva és Havasalföld fekvéséről* című munkája is, amely nem a távoli Németalföldön, hanem itthon, széles forrásgyűjtésre alapozva íródott.⁶¹ Az így elkészült leírás – amely láthatólag két korszak határán keletkezett – egyszerre tükrözi a középkor örökségét és a megkezdődött változások első jeleit, ismertetése azonban már szétfeszítené e tanulmány kereteit.

A fentebbi leírások szerzői azzal a céllal fogtak művük megírásába, hogy ismereteiket lehetőleg minél szélesebb olvasóközönségnek adják át. Egészen más célból készültek a követjelentések, ez esetben ugyanis a megszerzett információkat csupán az arra illetékes szűk körben ismerhették meg. A 15. század a diplomáciában is jelentős változásokat hozott: az ad hoc megbízottak munkáját átveszik a képzett titkárok, feltűnnek az első állandó követek – a diplomácia elindult a szakmává válás irányába.⁶² Az európai diplomácia két vezető nagyhatalmának a pápai állam, illetve Velence számított, amelyek Magyarországgal is élénk diplomáciai kapcsolatban álltak – jelzésértékű, hogy a fennmaradt magyar vonatkozású követjelentések többsége is pápai vagy velencei megbízotthoz kapcsolható. A szövegek megőrzése mindamelllett csak részben a véletlen műve. Velence követeinek beszámolóit a városa eseményeit, híreit szorgalmasan feljegyző Marino Sanuto *Diariije* tartotta fenn, akinek lankadatlan figyelme nélkül számos információval lennének szegényebbek.⁶³ Noha természetesen nem mindegyikben, de azért ezekben a jelentésekben is találhatunk Erdélyre vonatkozó adatokat, amelyek részben megismétlik, részben kiegészítik a geográfiai munkák ismeretanyagát.

⁵⁹ A *Hungaria* formailag a történeti mű bevezetője. Lásd Oláh: *Hungária. Athila* utószavát Kulcsár Pétertől.

⁶⁰ Oláh: *Hungária. Athila*. 98. Kulcsár Péter fordítása; „Qui, ut facilius persuaderent se non esse Hunnorum reliquias, mutato agnomine Hunnico se Siculos denominarunt. Hic populus etiam nunc a nostris putantur vetustiores esse Hunnorum, qui in Hungaria remanserint. Sunt in eum hi aucti iam numerum, ut, dum bellum eis ingruat, facile se quinqueaginta et amplius armatorum hominum millia conscribere in campumque educere possint. Gravatim patiuntur suam familiam domumque externae nationis misceri connubio; moribus, ritibus ac legibus aliorum Hungarorum sunt longe dissimiles. Ad explicandam animi sui sententiam ac voluntatem quotidianam praeter usum papyri et atramentum aut characteris aliarum linguarum notas quasdam bacillis ligneis incidunt aliquid inter se significantes, quibus ita incisus apud amicos ac vicinos vice nuncii epistolae utuntur.” Oláh: *Hungaria – Athila*. 71.

⁶¹ Antonius Wrancius Sibenicensis Dalmata: *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpiniae liber tertius*. Edidit Colomannus Eperjessy. Bp. 1944.

⁶² Bernard Guenée: *L'Occident aux XIVe et XVe siècles*. Les États. Paris 1971. 214–217.

⁶³ Wenzel Gusztáv: *Marino Sanuto Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*. Magyar Történelmi Társulat. Bp. 1913; Balogh István: *Velencei diplomaták Magyarországról (1500–1526)*. Szeged 1929. 12–15.

A számunkra érdekes követjelentések sorát egy olyan szöveg nyitja, amelynek kelte, szerzője még pontosítást igényel, ismertetéséről azonban emiatt kár lenne lemondani. Johann Christian Engel 18. századi kiadásában 1480-as dátummal szerepel mint a Mátyás királyhoz küldött pápai követ jelentése, egy másik, száz évvel későbbi átírás címleírása szerint viszont Mátyás udvarának velencei követe készítette.⁶⁴ Az anonim kiküldött tudósításában Magyarország határaitól és méreteiről, népeiről, várainól és erődített városairól, valamint folyóiról tájékoztatta megbízóját – a török veszély vezérmotívumként szövi át a szöveget. Erdélynek külön figyelmet szentelt: „Az ország egyik leghasznosabb része Erdély, mivel ez az egész országot ellátja sóval, amiből a koronának évenként 50 ezer arany jövedelme van. A só mellett sok az arany, ezüst, réz, ólom, vas és higany. Marha, ló, juh és egyéb hasznos állatok szintén nagy bőségben fordulnak elő. Erdélyt igen férfias nép lakja.” A vitézségre-férfiasságra a török ellen volt szükség – e szükség szerint vette sorra Erdély népeit is: a németeket, a székelyeket és külön a szászokat.⁶⁵ Ugyancsak a török veszély miatt fordított figyelmet az erődítményekre, jól védhető városokra. Ez utóbbiból szerinte „Erdélyben kettő van, egyiket Brassónak hívják, amely Magyarország földjén az utolsó Románia felé, és amelyben nagyrészt németek lagnak, annyira meg van erősítve, hogy erős sereggel 4 vagy 6 hónapig ki tudna tartani, amíg az országból segítség érkezik”. Hasonlóképpen erős városnak írta le Nagyszebent, kevésbé erősként pedig még felsorolta Besztercét, Görgényt, Dévát és Hunyadot.⁶⁶

A 16. század elején Magyarországon időző követek leveleiben több helyütt is olvashatunk leírásokat az országról, illetve népeiről. Ezek némelyike csupán néhány mondatnyi, de olyan is akad, amely szinte értekezésszámba megy. II. Ulászló francia földről érkezett felesége, Candale-i Anna kíséretének volt a tagja az a Pierre Choque, aki a francia királynéhoz küldött levelében nem csupán az 1502 őszén lezajlott királyi esküvő eseményeiről, de az ifjú asszony új hazájáról is tudósította úrnőjét. Erdélyről csupán egyetlen mondatban tett említést, kiemelve a tartomány nemesérceit, amely láthatólag mindig felkeltette a külföldiek figyelmét: „A királysághoz több alávetett tartomány is tartozik, mint Horvátország, Szlavónia, a Dalmát Királyság és Erdély, [...] amelynek arany- és ezüst bányavárosai és aranyat és ezüstöt hozó folyói vannak.”⁶⁷ Vele közel egy időben küldte jelentéseit Tommaso Dainero urához, Ercole ferrarai her-

⁶⁴ Szövege két, egymástól számos ponton eltérő másolatban férhető hozzá: *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. e XVI., edita nell'occasione del congresso geografico internazionale, a Venezia 1881*. Bp. 1881. 29–34, valamint a szöveget kora helyesírása szerint átírva J. C. Engel: *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*. Halle 1798. II. 6–17.

⁶⁵ „La piu utile e la principal parte del ditto regno sie la terra silvana dela quale se traze prima tuto el sale che bisogna nel regno, che li vale zercha ducati L M l'anno, che he la principal intrada dela corona. Apresso ditto sale sono molte de ori, arzenti, rami, piombi, arzenti vivi, ferri, azali e grandissima quantita de animali de ogni sorte, come bovi, castrai cavalli e molte altre cose utilissime. La qual terra silvana è bene habitada da zente virile, perchè continuamente sono ale mane cum el Turcho, e cavasse de dita terra transilvana ala defension del regno circha 40 M persone de bone e utile zente a tale impresse. El forzo sono todeschi, e una altra nation apelati Seculi, e molto vigorosi, e una altra nation apelati Sassi...” Az idézett rész: *Descrizione*. 32. A számok esetében nem árt óvatosnak lennünk: J. C. Engel 100 ezer aranyat írt. A szöveg meglehetősen pontatlan, ezért itt nem idézett magyar fordítása: Szamota István: *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054–1717*. Bp. 1891. 500. Szamota legnagyobb hibája – itt és a továbbiakban idézett források esetében egyaránt –, hogy fontos, érdemi információkat tartalmazó szövegrészeket nem fordított le, a kihagyott részeket pedig sehol sem jelölte.

⁶⁶ „Le terre murate e de farme mentione siano forte sono queste. In Transilvania sono due, una chiamata Brasovia che he l'ultima terra dela Ungaria verso la Valachia, in la qual sono la mazor parte todeschi, e anole fortificate che per uno exercito grosso se poterano per 4 valere overo 6 misì, fina el secorso del regno vinisse. Una altra verso sirocho pure ale confine chia masse Sebino, la qual he fortissima che similemente se poteria tenere. Sonove piu castelli fortissimi comhe Bestriza, Giorgyn, Deva, Ungiat.” Uo.

⁶⁷ „Soubs le Royaulme y a plusieurs provinces subgeictes, comme partie de la Crevasie, de l'Esclavonie, du Royaulme de Dalmas et du pays de Transilvanie, le quel est bon et y a bonnes villes mynes d'or et argent et y a de rivieres ou on

ceghez. Levelei egyikében részletes országleírást is készített.⁶⁸ Viszonylag hosszú beszámoló-jához még „kutatómunkát” is végzett, ismeretei alátámasztásához – mint több ízben is megemlítette – Ptolemaiosz munkáját forgatta.⁶⁹ Ptolemaioszra hivatkozott Dácia leírásakor is, amelynek szerinte északi részén laknak a székelyek.⁷⁰ Az egykori Dácia középső része „Erdélynek nevezetik, hol gazdag arany- és ezüsbányák vannak”. A továbbiakban röviden kifejti, hogy a terület nagyobb részén németül beszélnek, megemlíti a Köröst – az általa említett területek közti választóvizezt –, illetve Erdély egyházi központját, Gyulafehérvárt.⁷¹

Az általunk hasznosított követjelentések sorát a velencei diplomaták Marino Sanuto által lejegyzett beszámolói zárják. Francesco de la Zuecha 1500-ban készült jelentése számunkra azért érdekes, mert a székelyek egy eddig nem említett azonosítását – a tatárokhoz kapcsolását – tartalmazza: „A székelység Scitiából jött, mondhatni tatár, számuk nagy, mintegy 20 000 lovas, s ha a király hadba indul, mindannyian kötelesek nyeregbe szállni.”⁷² Jóval gazdagabb – és személyes tapasztalatokban is bővelkedő – későbbi kollégájának, Francesco Massarónak, Lorenzo Orio lovag titkárának 1523-as beszámolója. Az országos jelentőségű eseményekről is tudósító titkár II. Lajos utazásai kapcsán előbb Csehországról, majd a magyarországi viszonyokról, a török helyzetről, Lajos királyról és udvaráról – előbb a bárókról, azután a prelátusokról – adott részletes jellemzést, végül ismertetését klasszikus országleírással, illetve az addigiak alapján levont következtetésekkel zárta. Beszámolójából több esetben is kiderül, hogy személyesen is járt Erdélyben. Leírásából természetesen nem hiányozhat az obligát ásványkincs-leltár, a rendkívüli leletekről ráadásul szemtanúként vallott: [Magyarország] „hegyei tele vannak mindenféle érccel, arannyal, ezüsttel, rézzel, ónnal, ólommal és vassal; folyók is vannak Erdélyben, amelyekben igen finom aranyat lehet találni cirokmag, borsó és mogyoró nagyságú szemekben és olyan tömbökben is, amelyeknek súlya kitesz kb. 100 és 200 tallért, amint magam is láttam...”⁷³ A bányászott, illetve mosott nemesércek mellett tudomást szerzett az egykori római provincia területén elő-előkerülő pénzletekről is, a mások által is említett sóbányászat mellett pedig további érdekességekről is tudósít: „található még a föld alatt sok arany és ezüst érem, mert Erdély a múltban római kolónia volt, és úgy hívták latinul, hogy Dácia [...] Sok hegyük is van szép fehér sóból, [...] van fekete viaszuk, melyet gyertyának használnak Erdélyben és Valachiában, [...] mely mint a kőolaj, bizonyos hegyekből csepeg...”⁷⁴ Figyelmét azonban

tienne or et argent en pierie.” Marczali Henrik: *Közlemények a párisi nemzeti könyvtárból*. Magyar Történelmi Tár XXIII. 111; Szamota: *i. m.* 143.

⁶⁸ „...se prima haverò notificato a quella et descripto il sito de questo Regno, et dele provincie adiacente...” *Descrizione*. 9. Szamota: *i. m.* 490–494. csak részleteket közöl a szövegből, több esetben az eredeti sorrenden is módosítva. Az általam idézett mondatok jelentős részét nem fordította le.

⁶⁹ „Presupponendo adunque la descriptione de Ptholemeo ne la sua Cosmographia de questi loci...” *Descrizione*. 9. Ismerte Aeneas Sylvius *Európáját* is. A szerbektől szólva a Ptolemaiosz által Triballusnak nevezett nép említésekor hozzátette: „...de la cui opinione pare esser papa Pio ne, la sua Europa...” Uo. 14.

⁷⁰ „...de cui la septentrionale habitane populi chiamati Siculi”. *Descrizione*. 13.

⁷¹ [Dáciának] „la parte media se chiama Transilvania, dove sone minere de oro et argento, et questi la magior parte parlane todescho, et queste tre parte se dividane dala precedente, mediante una valle dove discorre uno fiume nominato Crisio, [...] Da questo fiume autem sina ala metropoli de Transilvania, quanto al spiritual chiamata Alba Julia...” *Descrizione*. 13; Szamota: *i. m.* 493.

⁷² „...che sono populi scituli venuti di Scitia, quasi tartari, qualli fanno uno numero grande, 20 milia, di cavalli; che tutti movendossi il re, sono ubligati cavalchar...” Balogh: *i. m.* II.

⁷³ „... ha monti de ogni minera de oro, argento, rame, stagno, piombo, ferro. Hanno etiam fiumi in Transilvania che menano oro finissimo, in grani come srogo, ciceri et nocelle, et globi etiam grandi che pesano 100 et 200 ducati l’uno, come ho veduto...” Balogh: *i. m.* LXIII.

⁷⁴ „Si trovano anchora sotto terra molte vene de medaglie de oro et argento pero che questa transilvania olim fo colonia Romanorum et si chiamava latine Datia [...] Hanno etiam monti assai de sale bianchissimo [...] Hanno etiam cere

láthatólag a borvíz ragadta meg a legjobban: „Egy második nevezetes és tudni érdemes dolog, amit Magyarországon láttam, egy Bánya nevű község közelében, az Erdély felé vezető úton van: kút, amelyből bizonyos színes víz folyik, íze éppolyan, mint a jóízű fehér boré, gőzölög, hogy az ember megrészegezik tőle. Borkútnak hívják, mert úgy isszák, mint a bort. Ha nem láttam és izleltem volna, sohasem hittem volna Pliniusnak, amikor ilyen kutakról tesz említést.”⁷⁵ Részletes, bár a magyarokkal másutt meglehetősen ellenséges ismertetése még akkor is kiemelkedik a felületes munkák sorából, ha adatait, jellemzéseit nem árt kellő kritikával kezelni. Noha a felsorolt szövegeknél későbbi, feltétlen érdemes még megemlíteni azt a Velence levéltárban fennmaradt, tematikus pontokba rendezett Erdély-ismertetést, amely eddigi forrásainkhoz hasonlóan ugyancsak az országrész bányáiról, terményeiről, állatállományáról és népeiről nyújt tájékoztatást, részleteiben – elsősorban a bányák ismertetésénél – viszont jóval pontosabb. Ismertetése azonban – akárcsak Verancsics munkájának taglalása – túlnőne e tanulmány keretein.⁷⁶

Áttekintve a 15. század vége, 16. század eleje különböző leírásaiban található Erdély-ismertetéseket, meglehetősen pontos képet kaptunk a kor ismeretanyagáról. Ez az ismeretanyag meglepően homogén: hazai és külföldi szerzők, krónikások és követek, dolgoztak bár idegenben, Mátyás udvarában vagy a Mohács utáni, belső konfliktusokkal terhelt országban, hasonló ismereteket vetettek papírra. A legmeglepőbb talán, hogy a követjelentések tartalma alig különbözik a széles közönségnek szánt művektől. Igaz, hasonló volt az információszerezés módja is: a követek személyes tapasztalataik, illetve a hallottak mellett éppúgy az antik szerzők munkáit forgatták – mint a Ptolemaioszra hivatkozó Tommaso Dainero vagy a Pliniusra építő Francesco Massaro –, akárcsak a nagy nevű krónikaszerzők.

Habár a fentiekben sorra vett munkák szerzői többségükben nem ismerték a korábbi leírásokat – valamennyi szöveget feltételezhetően most olvasták végig először –, meglehetősen egybeesik az, amit valamennyien kiemeltek: a bányászat jelentőségét, elsősorban a nemesfémek nagy mennyiségét, a római kolóniabeli múltat, az etnikailag színes összetételt, az egyes etnikumokra jellemző szokásokat és karakterjegyeket, a gazdag állatállományt (főként a loállandóságot). Megemlítették egyes városokat, főként Szebent, Brassót, Besztercét és Kolozsvárt, valamint néhány különlegességet, mint amilyen a borvíz vagy a barlangokban található régi csontok. Ez az ismeretanyag – ha belegondolunk – nem is olyan kevés. A mai utazók többsége – a középkorinál összehasonlíthatatlanul bőségesebb tájékozódási lehetőségek ellenére – alig tud ennél több dologról beszámolni hazatérte után.

negre per uso de candelè in Transylvania et in Mysia overo Vallachia; la quale cera se fa de uno liquvre odorifero come l'olio de saxo che stilla da certi monti...” Balogh: *i. m.* LXIII.

⁷⁵ „Una altra cosa notabile et degna de intelligentia ho veduto in Hungaria, apresso una citta che si chiama Bagna per andare in Transilvania, una fonte de certa aqua de colore, gusto et sapore preciso come vino bianco garbo et fumosa da inebriare, et la beveno come vino et la chiamano la fonte del vino, et se io non l'avesse veduta et gustata, non haria mai creduto a Plinio quando de simil fonti ne fa mentione.” Balogh: *i. m.* LXIII.

⁷⁶ Példaként a népek eredetéről írt részt emelném ki. A szöveg ismeretlen szerzője a székelyeket Szkítiából eredezteti, akik szerinte voltaképpen az antik hunok leszármazottai. A tartomány első lakó azonban nem ők, hanem a szászok voltak; a románok ugyanakkor az itáliai latinok leszármazottai, még Valachia neve is a római Flacchusok nevéből ered: „Sassoni furun i primi, che vennero ad habitare in questa Regione, t venero di Germania cioè di Sassonia. Ciculi venero di Scytia, et sono propriamente degli antichi Unni [...] Valachi hanno l'origine loro da latini cioè dal Italia. Si chiamano la Valachia Flaccia da Flacco Nobile Romano...” *Descrizione*. 36. A dokumentum keletkezésére nézve korjelölő momentum, hogy János királyt, illetve rokonát és bizalmasát, Petrovics Pétert is megemlíti. Szövegéből Szamota István is mazsolázott: Szamota: *i. m.* 495. A Flacchusok és Valachia kapcsolata már Aeneas Syvius Piccolomini *Europájában* feltűnik. Nótári: *i. m.* 22.

A 15. század nem csak a földleírásban, de a térképészetben is új korszakot nyitott. A kartográfia reneszánsza Ptolemaiosz *Geográfiájának* újrafelfedezésével vette kezdetét: 1409-ben Jacobus Angelus Itáliában elkészítette a görög szöveg latin fordítását, és a *Geográfia* a kor lehetőségeihez képest viharos gyorsasággal ismertté vált az egész kontinensen. Számos kéziratos másolat után 1475-ben megjelent nyomtatásban, 1482-ben pedig az első vulgáris nyelvű – olasz – kiadás is napvilágot látott. A fennmaradt kéziratok egy része térképeket is tartalmaz, s noha máig vitatott, hogy ezek a térképek valóban Ptolemaiosztól származnak, vagy munkája alapján utólag készültek, a kartográfiára gyakorolt hatásuk vitathatatlan. Miután hamar kiderült, hogy a római birodalmi beosztást követő térképek a 15. századi Európára már nem használhatók, a kötethez új térképeket (*tabula moderna*) is készítettek. Az 1507-es kiadás 6 modern térképet tartalmaz, köztük egy olyan Közép-Európa mappát, amely az első nyomtatott térkép a kontinens e részéről.⁷⁷ Az európai térképészet név szerint is ismert megújítói közt kiemelt hely illeti Nicolaus Cusanus brixeni püspököt, aki a 15. század közepén Közép-Európáról *Germania tota tabella* címmel rajzolt a ptolemaioszi mappákat térszemléletében, vízrajzi ismereteiben jelentősen meghaladó térképet.⁷⁸ Cusanus szerencsére nem az egyetlen olyan késő középkori kartográfus, aki Közép-Európáról – és benne Magyarországról – készített saját korának ismereteit tartalmazó ábrázolást. A számunkra különösen jelentős térképészek közül Francesco Rosselli firenzei kartográfus az 1470–80-as években Magyarországon is tevékenykedett, hagyatéki leltára szerint készített egy *Ungheria*-térképet is. Ez a mappa sajnos nem maradt fenn, Közép-Európa-, illetve Balkán-térképe alapján azonban képet kaphatunk ismereteiről. Kortársa és kollégája, a német származású, de Itáliában (Rómában, Firenzében) tevékenykedő Henricus Martellus Germanus Ptolemaiosz *Geográfiájához* rajzolt kéziratos térképeket, köztük Közép-Európa- és Balkán-térképet is. Rajtuk kívül feltétlen említést érdemel még Marco Beneventano (1507), Martin Waldseemüller (1511, skk.), Andrea Vavassore (1520 k.) és végül, de korántsem utolsósorban a magyarországi Lázár deák neve.⁷⁹

Mennyire ismerték ekkortájt Erdélyt a térképrajzolók? Nicolaus Cusanus Közép-Európa-atlaszán az *Ungaria* felirat háromszor szerepel: a Dunántúlon, a Duna-Tisza közén, illetve Kasától északkeletre. A *Transilvania* kétszer olvasható: Váradnál, valamint a Temesközben. A hegyekkel körülhatárolt tényleges erdélyi területet *Septem castra* felirattal jelezte, a városnevek közül csak Brassó (*Cron*) azonosítható biztonsággal.⁸⁰ Henricus Martellus Germanus 1490-es évek elején készített Balkán-térképén nincs zavar az elnevezéssel – a felirat: *Transilvania sive Septem castrum*. Kolozsvár kicsit „felcsúszott”, Váradhoz került közel (ahol a térképész feltűntette, hogy „*Barado ubi est corpis S. Ladislao*”). Egyes hegyek is kaptak feliratot, Kolozsvár alatt „*mons salis*”, azaz sóhegy felirat szerepel, az Erdélyt Magyarország többi részétől elválasztó hegység mellé pedig „*mons habas*” megjelölés került. A havas szó jelzi, hogy a térkép e része magyar segítséggel készült, de a mappa többi részéhez is szükség volt helyismeretre. Mint Kolozsvár (*Colosvara*) szerepeltetése jelzi, Henricus Martellus Germanus néhány várost is térképre vitt. A *Hongnam* felirat talán Hunyadot jelzi, emellett Dél-Erdélyben berajzolta a legjelentősebb szász városokat, Nagyszebent (*Sibigno*), Szászsebest (*Sabessus*) és Brassót (két-szer is, egyszer délebbre *Cron*, egyszer kissé északabbra *Brasseno* név alatt).⁸¹ Francesco Rosselli Közép-Európa-mappája – amely szoros rokonságot mutat Martellus térképével –

⁷⁷ Broc: *i. m.* 9–11.

⁷⁸ Stegena: *i. m.* 17–18; Szathmáry: *i. m.* 23–24.

⁷⁹ Stegena: *i. m.* 19–30; Szathmáry: *i. m.* 25–76.

⁸⁰ A térképeket Szathmáry Tibor kiadásában tanulmányoztam, itt ugyanis a magyar, illetve erdélyi vonatkozású részekről készített kivágatokon a feliratok is jól olvashatóak. Szathmáry: *i. m.* 23.

⁸¹ Szathmáry: *i. m.* 28.

ugyancsak a 15. század végén készült. Erdélyt jelölő felirata *Septemcastrum Transilvania*, alatta értelmezésként az „*isti sunt Theotonicí*” mondat olvasható. Itt is szerepel a „*mons hobas*”, valamint a szász városok, Brassó (*Brassco*), Szászsebes (*Sabesus*) és Szeben (*Sibigno*).⁸²

Francesco Rosselli és Henricus Martellus Germanus térképei évtizedekig mintául szolgáltak – a Közép-Európa-ábrázolások többsége az ő térképeik másolásával készült, ebből következik, hogy számunkra új adatot már nem tartalmaznak.⁸³ Magyarország – és benne Erdély – területének kartográfiájában csak az 1520-as évek második felében történt jelentős előrelépés, amikor Bakócz Tamás titkára, Lázár deák *Tabula Hungariae...* címmel elkészítette az ország első térképét. Átolvasva az ismertetett térképeket, kitűnik, hogy a Nicolaus Cusanustól Lázár deák felépéséig tartó közel egy évszázados időszak kartográfusai azzal tisztában voltak, hogy Erdély területileg elkülönül Magyarországtól – ezt általában sűrűn rajzolt hegyekkel jelezték –, a névhasználat azonban már láthatóan problémát jelentett: a *Transilvania* és a *Septem castra* ritkán szerepelt szinonim elnevezésként, többször is külön területet jelöltek velük. Gondot okoztak számukra a városok is. Az idézett országleírások általában jóval több helységet soroltak fel, de némelyik követjelentésben is több település szerepel, mint a térképeken – és még a legjelentősebb városok ábrázolásával is nehezen birkóztak meg. Olykor a mappákra is került néhány, a terület megismerését segítő információ (*mons hobas, isti sunt Theotonicí*), ezek az adatok azonban szintén jóval alatta maradnak a szöveges források információanyagának.

A magyarországi kartográfiában – mint ismeretes – Lázár deák 1528-ban megjelent térképe hozott minőségi változást. Ez a változás egyszerre minőségi és mennyiségi: Lázár térképlapja nem csak pontosabb, de sokkal informatívabb is elődeinél. Amíg Francesco Rosselli és Henricus Martellus Germanus térképein mintegy 80 magyarországi földrajzi név szerepel, addig Lázár deák térképén e szám sokszorosát, közel 1400 nevet találunk.⁸⁴ Erdély területén is több tucat települést tüntetett fel, emellett további földrajzi neveket – folyók, hegyek (*Kalata alpes*), székek (*comitatus Czík, Gurgio* stb.) – is szép számmal megemlítette.⁸⁵

A Mátyás király udvarában, az 1480-as években megszülető geográfiai érdeklődés az 1520-as, 1530-as évek felé fordult korból lépett. A késő középkori magyarországi földrajzi ismeretanyag Oláh *Hungariájában*, valamint Lázár deák térképében összegződött, de úgy vélem, korántsem volt haszontalan megismerkedni a hozzájuk vezető út állomásaival sem. Tanulmányomban kronológiai sorrend szerint, együtt ismertetem a témába vágó forrásokat, függetlenül attól, hogy készítőjük magyar volt vagy külföldi, járt-e Magyarországon, vagy csupán másodkézből szerzett információkat hasznosított. Az eljárás helyességét maguk a források is alátámasztották: a szerzők – magyarok és külföldiek egyaránt – láthatólag azonos forrásbázist használtak, amelyet gyakran egészítettek ki személyes vagy adatközlőktől származó információkkal.⁸⁶ Ehhez még Magyarországra sem kellett jönniük, mint Aeneas Sylvius példája mutatja, csak a megfelelő levezetőpartnereket kellett megtalálni.

⁸² Uo. 29.

⁸³ Marco Beneventanónak az 1507-es Ptolemaiosz-kiadáshoz készített térképén *Transilvania* és *Septem castra* külön szerepel, utóbbi Temesköz értelemben. Helynevek: Brassó, Sebes, Szeben; Martin Waldseemüller *Carta itineraria Europae* című térképe Beneventanóéval azonos adatokat tartalmaz; Andrea Vavassore velencei fametsző Közép-Európa-térképe Erdélyre a *Septemcastrum Transilvania*, illetve a Temesközre *Transilvania* feliratot alkalmazta. Rossellitől átvette az „*isti sunt Theotonicí*”, illetve a „*mons hobas*” feliratot, a városok közül Brassót és – a Királyhágón túl – Kolozsvárt tüntette fel. Szathmáry: *i. m.* 43, 46, 55.

⁸⁴ Stegena: *i. m.* 29–31.

⁸⁵ Tanulmányomban már nem térek ki az erdélyi térképészet megteremtőjének, Honterus Jánosnak munkáira. Tevékenységére, hatására a legfrissebb irodalmat lásd: *Honterus-émlékkönyv*. Emlékezés és kiállítás Johannes Honterus halálának 450. évfordulója alkalmából az Országos Széchényi Könyvtárban, 1999. Bp. 2001.

⁸⁶ Az információk eredetének, hagyományozódásának pontos, filológiai vizsgálata további kutatást igényel.

A vizsgálat számomra legfontosabb tanulsága az egykorú ismeretek viszonylagos megbízhatósága. Mint láhattuk, az itt sorra vett forrásokban több kisebb-nagyobb tévedés, pontatlanság is előfordult, de súlyos hibát vagy feltűnő valótlanságot nem találtunk. Pedig a középkori utazási irodalom szöveg- és illusztrációanyaga hemzseg az ilyen hibáktól és valótlanságoktól. A 15. század egyik legszebb kódexe, a több keleti utazó – köztük Marco Polo és Jean de Mandeville – útleírásából kompilált *Livre des merveilles* például fantasztikus illusztrációkat tartalmaz: ezeken a képeken többek közt egyszerre férfi és női nemi szervekkel ellátott vagy épp fej nélküli, arcukat a mellkasukon viselő alakok láthatók.⁸⁷ A fantázia szülte leírások és ábrák azonban távoli, nemegyszer nem létező vidékekről – János pap országáról, a földi paradicsomról, a nagy felfedezések elkezdődésével El Doradóról – készültek, hitelességüket meg sem próbálta ellenőrizni az olvasó. Európa országaiba azonban bárki eljuthatott, és mint a kontinens kegyhelyeit felkereső nagyszámú zarándok példája bizonyítja, el is jutott. Magyarország a latin rítusú Európa szélén helyezkedett el, de természetesen része volt annak. Helyzetét, nyugat-európai ismertségét pontosan jelzi egy 1433-ban készült útleírás, Bertrandon de la Brocquière *Le voyage d'Outremer* című műve. A burgundi lovag, aki a Szentföldről szárazföldi úton tért haza szülőföldjére, Magyarország nyugati határáig, pontosabban az ahhoz közeli Bécs városáig adott részletes leírást útja állomásairól. Innen – mint írta – már többen vannak olyanok, akik az általa elmondottakról meg tudják állapítani, igaz-e vagy sem.⁸⁸ Ez az ismerethatár – részben épp a fentiekben ismertetett geográfiai munkáknak köszönhetően, részben a török fenyegetés miatt Magyarország iránt megnyilvánuló nagyobb nyugat-európai érdeklődés következtében –, úgy tűnik, a 15. század végére a Magyar Királyság nyugati határáról a keletre helyeződött át. Nem Bécs, hanem Brassó volt az a város, ameddig az európai művelt olvasó el tudta dönteni, mi lehet igaz és mi nem az olvasottakban. A valóban jól ismert világ azonban továbbra is Bécsnél, esetleg Budánál ért véget.

The Transylvania-picture of Late Mediaeval Descriptions. The present study seeks to reconstruct the knowledge that contemporaries had of mediaeval Hungary. It does so by gathering the information dispersed in geographical works, published in the late 15th and early 16th centuries, on one of the less known regions of Hungary, namely Transylvania. The series of general works which give information on Hungary begins with the *De Europa* of Aeneas Sylvius Piccolomini. The great cosmographical work, which remained unfinished because of the pontificate and then the death in 1464 of Aeneas, aimed at describing the geographical, ethnographic and historical characteristics of Europe and Asia, and is regarded as one of the outstanding scientific achievements of the period. Although the part devoted to Asia appeared first in 1477 at Venice, and the first edition of the European survived from 1490, both of them were widely known before.

In Hungary the first descriptions of the country were prepared by the Italian historians of king Mathias, Pietro Ransano and Antonio Bonfini. The first to mention is Ransano's *A concise history of Hungary*. More or less detailed descriptions of Transylvania are contained in Bonfini, who compiled Ransano, as well as in the *World Chronicle* of the German Hartmann Schedel, who copied the *De Europa*; in the *Geografia* of Sebastiano Compagni; and in the *True description of the battle of the Hungarians and the Turks at Mohács* by István Brodarics. The author of the most detailed description, Miklós Oláh, prepared his *Hungaria* abroad after the defeat at Mohács (1526).

The study compares the material extracted from chronicles and geographical works with two further groups of sources which have never been studied together. On the first hand, it uses the reports of foreign envoys who travelled through Transylvania or otherwise received information thereof; on the other hand, it relies on information gathered from contemporary maps, before all those of the Florentine Francesco Rosselli and the Henricus Martellus Germanus.

Having reviewed the various descriptions of Transylvania, we can have a general picture of contemporary knowledge. This material is surprisingly homogeneous: local and foreign authors, chroniclers and envoys spoke in

⁸⁷ Paris, Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, Division occidentale, Français 2810. (Például 194.v., 195.v.) – A kódex internetes elérhetősége: www.mandragore.bnf.fr.

⁸⁸ „Je me passe de parler plus au long de la situation du pays depuis Vienne jusques icy pour ce que plusieurs scavent bien quel il est et se je dis vray ou non.” *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière*. Publié et annoté par Ch. Schefer. Paris 1892. 261.

similar terms. All of them emphasised the importance of mining, before all the great quantity of precious metals, as well as the Roman past, etnical multiplicity, the various features of the different ethnies, and the huge stocks of animals. They mentioned some of the towns, such as Szeben, Brassó, Beszterce and kolozsvár, and some specialities, for example the acid water and the ancient bones to be found in the caves. The most important result of the analysis is the trustworthiness of contemporary descriptions. Although all of them contain minor inaccuracies, the author did not find any major error or conspicuously false information.